

GIPOTAKTIK QURILMALARDA POLIPREDIKATIVLIK VA USTPREDIKATIVLIK HODISASI

Muxtorov Maxmudjon Dilmurod o'g'li

Telefon: +9989 95 900-48-82

Email: mahmud.dilmurod18.10.99@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada gipotaktik qurilmalarning sintaktik tabiati, ularda namoyon bo'luvchi polipredikativlik va ustpredikativlik hodisalari tahlil qilinadi. Shuningdek, gipotaktik qurilmalar tarkibidagi predikativ markazlarning o'zaro munosabati, umumiy kommunikativ mazmunning shakllanishi hamda mazkur hodisalarning zamonaviy sintaksisdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: *gipotaksis, polipredikativlik, ustpredikativlik, predikatsiya, makrosintaktik birlik, sintaktik semantika, derivatsiya, mikromatn.*

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik qurilmalarni o'rganish jarayonida gapning ichki tuzilishi bilan bir qatorda uning kommunikativ va kognitiv xususiyatlariga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, murakkab sintaktik qurilmalar tarkibida kuzatiladigan predikativ munosabatlarni tahlil qilish sintaksisning dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Gipotaktik qurilmalar tarkibida kamida ikki predikativ markaz ishtirok etadi. Bu esa mazkur qurilmalarda polipredikativlik hodisasining mavjudligini ko'rsatadi. Biroq gipotaktik qurilmalar faqat bir nechta predikativ birliklarning yig'indisidan iborat emas. Ularning umumiy mazmuni va kommunikativ yaxlitligi natijasida ustpredikativlik hodisasi ham shakllanadi.

Polipredikativlik tushunchasi va uning mohiyati;

Predikativlik gapning eng muhim grammatik belgilaridan biri bo'lib, unda ifodalangan mazmunning voqelikka munosabatini ko'rsatadi. Har qanday mustaqil gap ma'lum darajada predikativlik xususiyatiga ega bo'ladi. Gipotaktik qurilmalarda esa bir nechta predikativ markaz mavjud bo'ladi. Masalan:

Men bilamanki, ilm insonni yuksaltiradi.

Mazkur misolda:

Men bilaman — birinchi predikativ markaz;

ilm insonni yuksaltiradi — ikkinchi predikativ markaz.

Demak, gipotaktik qurilma tarkibida ikki alohida predikativ munosabat mavjud. Ana shu holat polipredikativlik deb ataladi.

Polipredikativlik murakkab sintaktik qurilmalarni sodda gaplardan farqlovchi asosiy belgilar sirasiga kiradi. Har bir komponent alohida predikativlikka ega bo'lsa-da, ular umumiy sintaktik va semantik tizim tarkibida faoliyat ko'rsatadi.

Ustpredikativlik hodisasining shakllanishi;

Gipotaktik qurilmalarni tahlil qilish jarayonida faqat polipredikativlik bilan chegaralanish yetarli emas. Chunki bunday qurilmalar tarkibidagi predikativ markazlar o'zaro bog'lanib, umumiy kommunikativ mazmun hosil qiladi. Masalan:

Agar inson ilm olsa, uning dunyoqarashi kengayadi.

Bu misolda ikki predikativ markaz mavjud:

inson ilm olsa;

dunyoqarashi kengayadi.

Biroq nutq egasi ushbu ikki holatni alohida emas, balki sabab–natija munosabatida yagona fikr sifatida ifodalamoqda. Natijada butun qurilma umumiy predikativ mazmun kasb etadi. Aynan mana shu umumiy predikativlik ustpredikativlik hodisasi deb yuritiladi. Ustpredikativlik alohida gaplar emas, balki butun makrosintaktik qurilmaning voqelikka munosabatini ifodalaydi.

Gipotaktik qurilmalarda predikativ munosabatlarning ierarxiyasi;

Gipotaktik qurilmalarning muhim belgilaridan biri predikativ markazlarning teng emas, balki ierarxik munosabat asosida joylashishidir. Bunda hokim va tobe komponentlar mavjud bo'ladi. Hokim komponent qurilmaning asosiy kommunikativ markazini tashkil etsa, tobe komponent uning mazmunini aniqlashtiradi, izohlaydi yoki to'ldiradi. Masalan:

U shunday gapirdiki, hamma hayratda qoldi.

Bu yerda:

U shunday gapirdi — hokim komponent;

hamma hayratda qoldi — tobe komponent.

Shunga qaramay, har ikki komponent alohida predikativlikka ega bo'lib qolaveradi. Demak, gipotaktik qurilmada polipredikativlik va ierarxik bog'lanish bir vaqtda mavjud bo'ladi.

Polipredikativlik va ustpredikativlikning kommunikativ ahamiyati;

Nutq jarayonida inson murakkab voqea-hodisalarni ifodalash zarurati bilan duch keladi. Bunday holatlarda oddiy gaplar yetarli bo'lmay qoladi. Natijada bir nechta predikativ markazlar yagona kommunikativ vazifa asosida birlashtiriladi.

Polipredikativlik:

murakkab fikrlarni ifodalashga;

sabab, maqsad, shart, natija kabi munosabatlarni ko'rsatishga;

voqea-hodisalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni ifodalashga xizmat qiladi.

Ustpredikativlik esa:

butun qurilmaning kommunikativ yaxlitligini ta'minlaydi;

alohida predikativ markazlarni umumiy mazmunga bo'ysundiradi;

mikromatn hosil bo'lishiga asos yaratadi.

Shu sababli mazkur ikki hodisa bir-birini to'ldiruvchi va murakkab sintaktik qurilmalarning mohiyatini ochib beruvchi muhim lingvistik kategoriyalar hisoblanadi.

Xulosa

Gipotaktik qurilmalar zamonaviy sintaksisning murakkab va ko'p qirrali obyektlaridan biridir. Ularning tarkibida bir nechta predikativ markazlarning mavjudligi polipredikativlik hodisasini yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, mazkur predikativ markazlarning o'zaro bog'lanishi natijasida ustpredikativlik hodisasi shakllanadi. Polipredikativlik gipotaktik qurilmaning ichki sintaktik tuzilishini tavsiflash, ustpredikativlik uning umumiy kommunikativ va semantik yaxlitligini ta'minlaydi. Shu bois mazkur hodisalarni o'rganish nafaqat sintaksis, balki matn lingvistikasi, pragmalingvistika va kognitiv tilshunoslik uchun ham muhim nazariy ahamiyatga ega.